

6. Андрусів Г.В. Кримінальне право України: частина особлива: посібник для підготовки до іспитів / Г.В. Андрусів, О.Ф. Бантишев, Б.В. Романюк. – К.: Вид. Паливода А.В., 2002.

7. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій / В.О. Навроцький. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 771 с.

8. Див.: Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 796.

9. Див.: Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

10. Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

11. Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография / Н.Н. Ярмыш. – Х.: «Право», 2003. – 512 с.

12. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Ін Юре, 2003. – 1196 с.

УДК 343.22

О.Ф. Пасєка

РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВАХ

Розглядається розвиток та становлення основних положень кримінальної відповідальності юридичних осіб за вчинення суспільно небезпечних діянь у законодавствах зарубіжних держав.

Ключові слова: кримінальне законодавство, суб'єкт злочину, юридична особа, кримінальна відповідальність, кримінальне покарання.

Рассматривается развитие и становление основных положений криминальной ответственности юридических лиц за совершение общественно опасных деяний в законодательстве зарубежных государств.

Ключевые слова: уголовное законодательство, субъект преступления, юридическое лицо, уголовная ответственность, уголовное наказание.

The development and formation of the major provisions of criminal responsibility of legal entities for committing socially dangerous crimes in the legislation of foreign states are examined.

Key words: criminal legislation, subject of crime, legal entity, criminal responsibility, criminal punishment.

Постановка проблеми. Економічні та політичні перетворення останнього десятиліття істотно розширили й ускладнили сферу правового регулювання за рахунок появи приватного сектору. На цьому тлі в багатьох галузях виникла потреба у появі нових, ефективніших і сучасних інститутів, які б відповідали вимогам часу. Це стосується і кримінального законодавства. Зайвий консерватизм і догматизм завжди перешкоджав розвитку нових інститутів. Однак не можна не визнати, що запровадження відповідальності організацій спонукає до істотної модернізації кримінального законодавства, а з огляду на це необхідно ретельно вивчати всі так би мовити «за» та «проти» застосування таких новацій.

Одним з аргументів позитивного вирішення питання запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб є її наявність у законодавствах багатьох держав протягом тривалого часу. Постанова питання про існування кримінальної відповідальності юридичних осіб мала сенс і викликала жваві дискусії на заході тоді, коли юридична особа, будучи породженням цивільного права, підпадала під дію винятково норм про цивільно-правову відповідальність. Це стосується, насамперед, XIX ст. з його бурхливим зростанням економіки, виникненням різноманітних економічних конструкцій типу акціонерного товариства, цивілістичною юридизацією цих конструкцій і т.д. Тут й виникла дилема: якщо юридична особа порушує не цивільно-правове зобов'язання, а встановлені під загрозою державного примусу публічно-правові правила поведінки, для прикладу, у сфері регулювання фінансового ринку, то чи може бути притягнена до кримінальної відповідальності безпосередньо юридична особа?

Технологізація економічному життю призвела вже у першій половині XX ст. до бурхливого росту публічно-правових заборон у сфері економіки, до необхідності введення різноманітних санкцій. У такій ситуації відповідь на запитання, що хвилювало у XIX ст. юристів, стала очевидною: державний примус може бути застосований не лише до фізичних, а й до юридичних осіб. Інакше кажучи, юридична особа може підлягати не лише цивільно-правовій, а й кримінальній відповідальності.

З цієї позиції доцільно проаналізувати розвиток норм кримінального законодавства зарубіжних держав щодо відповідальності юридичних осіб, що дасть можливість обґрунтованіше підійти до визначення доцільності запровадження такої відповідальності у вітчизняному законодавстві.

Стан дослідження проблеми. Питанню розвитку кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах присвятили свої праці Г.І. Агафонов, О.Ю. Антонова, П.Н. Бирюков, Б.В. Волженкін, В.К. Гришук, О.О. Дудоров, С.І. Келіна, І.В. Красницький, Н.Є. Крилова, В.Н. Кудрявцев, А.С. Нікіфоров, В.А. Пимонов, І.В. Сітковський, В.М. Смітєнко, та ін. Що ж стосується вітчизняного аспекту цієї проблематики, то доводиться констатувати, що його дослідженню приділено надто мало уваги. Тому-то потрібний глибший та детальніший аналіз для напрацювань обґрунтувань та пропозицій.

У цьому контексті, на наш погляд, важливо проаналізувати розвиток норм кримінальних законодавств зарубіжних держав, які регламентують відповідальність юридичних осіб, а також акцентувати увагу на необхідності ґрунтовнішого дослідження цієї проблеми.

Виклад основних положень. Про корпоративну відповідальність правники заговорили лише тоді, коли головну роль в економіці стали відігравати не індивідуальні, а колективні суб'єкти. Такого стану економіка досягла в умовах капіталістичної формації. Саме у цей період проявляється недостатність правового регулювання діяльності колективних утворень лише засобами цивільного та адміністративного законодавства.

Генезис фундаментальних положень сучасного кримінального права, які не допускають кримінальної відповідальності юридичних осіб, відбувся ще у період буржуазних революцій, коли в основу кримінальної відповідальності було покладено нові принципи (відповідальність при наявності вини та індивідуальна відповідальність), що стали згодом «антиподами» відповідальності колективних суб'єктів. Починаючи з того часу, принципи особистої та винної відповідальності отримала закріплення у більшості кримінальних кодексів, що змінили середньовічне законодавство, котре допускало відповідальність громад, гільдій. Як наслідок, притягнення до відповідальності корпорації стало визнаватися неприпустимим. Це обґрунтовувалося тим, що корпорації не мають реальної волі, отже, до них не можна застосувати таке поняття як вина, яка є однією з невід'ємних підстав відповідальності.

Учені-юристи стверджували, що корпорація, будучи юридичною фікцією, не задовольняє закріпленням у законі вимогам *actus reus* (винна дія) і *mens rea* (винна воля, вина).

Незважаючи на це з розвитком капіталізму та збільшенням кількості корпорацій багато держав запроваджують корпоративну відповідальність, прагнучи у такий спосіб посилити свій вплив на економічні

процеси та встановити заходи протидії злочинам, які можуть бути вчинені колективними суб'єктами приватного сектора. У зв'язку з цим у багатьох державах (насамперед державах загального права) у середині XIX ст. запроваджено кримінальну відповідальність корпорацій.

Так, становлення кримінальної відповідальності корпорацій в Англії початково унеможлилювалось. Це було зумовлено вимогою права про те, що підсудний сам особисто повинен з'явитись до суду. У своїй промові англійський правник Едвард Турлоу (Edward Thurlow), противник притягнення колективних суб'єктів до відповідальності, стверджував, що корпорація немає сумління, бо вона немає душі і тіла, яке можна покарати [1, с. 8].

Однак у середині XIX ст. у державах загального права (Англія, США) суди почали в окремих випадках притягати до кримінальної відповідальності корпорації за невиконання обов'язків, покладених на них законом, а потім і за неналежне вчинення правомірних дій, результатом яких стало заподіяння шкоди суспільству [2, с. 53]. Слід підкреслити, що ця шкода повинна була мати такий рівень суспільної небезпеки, що застосування санкцій інших галузей права фактично було неадекватне спричиненій шкоді.

В Англії було встановлено таке правило: у разі злочинного вчинку (misfeasance) до відповідальності за обвинувальним актом завжди міг бути притягнений сам службовець або агент, що фактично вчинив злочин. Бездіяльність (non fea-sance), зрештою, не могла бути поставлена у вину фізичній особі, а лише – самій корпорації.

Визнання юридичної особи суб'єктом злочину в Англії відбулося у середині XIX ст. [3, с. 45]. У 1846 р. лорд Детлем виніс рішення у справі «The Queen vs Great North of England Railway Co.» (королева проти компанії Велика залізниця Півночі Англії), в якому вказав, що корпорації можуть визнаватися суб'єктом злочину за вчинення неналежних правомірних дій [4, с. 12].

Виданий у 1889 р. Міжнародний Акт (International Act) не виключав можливості визнання корпорації суб'єктом злочину, за винятком злочинів, які юридична особа не може вчинити (наприклад вбивство, наклеп та ін.).

З 1944 р. в Англії стало можливим притягнення корпорацій до відповідальності як виконавців, так і співучасників. При цьому досить часто використовується принцип «alter ego». Тому винне діяння осіб, які входять в орган управління юридичної особи, вважається вчиненим самою юридичною особою. У тих випадках, коли злочин вчинено по-

садовою особою, корпорація відповідає як виконавець злочину. Якщо ж службовець є співучасником, то юридична особа підлягає відповідальності як співучасник [5, с. 282].

З цього принципу англійське кримінальне право, як і право США, робить виняток. По-перше, ставити у вину діяння представника юридичній особі не видається можливим, коли йдеться про злочини, які за своєю природою не можуть бути вчинені останньою (статеві злочини та ін.). По-друге, якщо йдеться про злочини, за які передбачено покарання у вигляді довічного ув'язнення, принцип «alter ego» також не може використовуватися, оскільки до корпорації не може бути застосований такий вид покарання.

Загальні засади кримінальної відповідальності юридичних осіб передбачені законом «Про інтерпретацію» 1978 р. Юридична особа в Англії може підлягати кримінальній відповідальності за корупційні діяння, відмивання доходів і фінансування тероризму (торгівля впливом, на відміну від США, у Англії не криміналізована). Відповідно до згаданого закону під суб'єктом, який підлягає відповідальності за вчинення статутного злочину, якщо інше не передбачено законом, розуміється корпорація [5, с. 281].

У кримінальному законодавстві США, яке розвивалося на основі англійського загального права, протягом тривалого часу питання про відповідальність корпорацій розглядалося у практичній площині. Так, у 1887 р. було прийнято закон про торгівлю між штатами, а у 1890 р. – антитрестовий кримінальний закон Шермана, що діють досі. З їх прийняттям стає очевидним намір законодавця здійснювати боротьбу з небезпечними проявами діяльності корпорацій у сфері економіки шляхом застосування кримінально-правових санкцій до корпоративних суб'єктів [5, с. 279].

У США на фоні економічного зростання, збільшення кількості корпорацій, підвищення їх ролі у суспільному житті постала необхідність жорсткішої регламентації та контролю за їх діяльністю. На початку XX ст. Конгрес США в Акті Елкінса (Elkins Act) сформулював положення, що дія чи бездіяльність службовця корпорації у межах своїх повноважень вважається дією чи бездіяльністю самої корпорації. Це положення у 1909 р. розглянув Верховний Суд США на предмет його конституційності по справі залізничодорожньої компанії «Центральний Нью-Йорк та Гудзонська Річкова Залізниця» проти Сполучених Штатів («New York Central & Hudson River Railroad Co.» v. «United States»). При слуханні апеляції на обвинувальний вирок проти Центрального Нью-Йорка (New York Central) за порушення Ак-

ту Елкінса адвокат аргументував невідповідність Конституції розділу I Акту про відповідальність корпорації за дії службовців, агентів та співробітників тим, що накладання штрафу на корпорацію за дії її співробітників зводиться до відбирання грошей у безневинних акціонерів та їх покарання без належного судового процесу. Верховний Суд не погодився з таким твердженням, визнавши можливість кримінальної відповідальності корпорацій [4, с. 12].

Законодавцю того часу було важко обґрунтувати деліктоздатність об'єднань, враховуючи його уявлення про особу як про істоту розумну, а не абстрактну, не матеріалізовану. Та все ж, незважаючи на це, з причин безпеки і як виняток призначення покарання колективному суб'єкту допускалося.

Кримінальну відповідальність юридичних осіб передбачають законодавства й інших держав. Так, у судовій практиці Італії та Франції часів XIII–XVI ст. також можна знайти чимало прикладів винесення судових рішень про покарання міст, общин, гільдій та інших корпоративних утворень. Італійські статuti середньовіччя допускали можливість покарання міста, волості, в яких було вчинено злочин щодо їх пана (наприклад, Римський статут 1362 р.) [6, с. 33]. У середньовіччі можливість покарання колективу за дії, вчинені його членом, було передбачено в англійському, іспанському праві, праві Королівства Сицилії, канонічному праві (покарання екскомуніки накладалося на ціле місто чи регіон) [1, с. 7].

В епоху абсолютизму відносно суверенні міста Німеччини, Італії, Франції та інших держав поступово втрачали свою самостійність. Абсолютизм виходив з того, що корпоративні утворення повинні бути вилучені з політичного життя, а індивід, будучи підданим, повинен був підлягати безпосередній юрисдикції держави. Тому можливість покарання колективних суб'єктів ставало малоімовірним. Для абсолютних монархій було властиве подальше зміцнення влади, в якій не було місця іншим, крім державних органів, колективним утворенням.

Однак, ідеї просвітництва призвели до зміни цінностей у співвідношенні «індивід-колективне утворення». Ці зміни дали поштовх до розвитку нових підходів до проблеми відповідальності колективних суб'єктів. Серед перших законодавчих актів на теренах континентальної Європи, які безпосередньо встановлювали кримінальну відповідальність юридичних осіб, згадується французький Ордонанс 1670 р. У ньому був передбачений розділ, який стосувався покаранню товариств, окремо визначивши види та порядок призначення

покарань для міст [7, с. 70]. Він передбачав для корпорацій, асоціацій та інших об'єднань застосування покарань майнового характеру: грошові штрафи, викупи, виплати, а для міст, як особливих об'єднань, специфічні покарання: руйнування, позбавлення певних прав, привілеїв або пільг, відшкодування спричиненої шкоди [8, с. 3].

З часом притягнення колективних суб'єктів до відповідальності перестало застосовуватись і до відповідальності почали притягуватися тільки фізичні особи. Вирішальний вплив на це справила Французька революція 1789–1794 рр., яка завдала нищівного удару по ідеї колективних суб'єктів. Кримінальний кодекс 1810 р. вже не передбачав кримінальної відповідальності юридичних осіб [3, с. 307]. Хоча ст. 428 КК Франції 1810 р., яка була скасована у 1957 р., передбачала відповідальність за порушення норм про власність на літературний твір, зокрема, накладення штрафу і конфіскацію прибутку. Ці санкції могли застосувати до будь-якої асоціації артистів, які демонстрували в своєму театрі драматичний твір з порушенням законів і регламентів про право власності акторів [7, с. 71].

Однак іншими законами Франції передбачалася кримінальна відповідальність юридичних осіб. Як відомо, у Франції норми кримінального законодавства передбачені не лише Кримінальним кодексом, хоча законодавець прагне до найповнішої кодифікації правових норм. Так, ст. 36 Закону від 9 грудня 1905 р. «Про відділення церкви від держави» зазначала, що відповідальності за несплату штрафу, призначеного священникові за вчинення порушення так званого *police de cultes* (законодавства про культу), підлягає релігійна організація [9, с. 589]. Законом від 19 липня 1934 р. про морську торгівлю була встановлена солідарна кримінальна відповідальність капітана корабля і власника корабля, який міг бути не лише фізичною, а й юридичною особою. Не чинна сьогодні ст. 26-2 Кодексу Франції про працю визнала підприємство – юридичну особу відповідальною за сплату штрафу і судових витрат, призначених його працівникові обвинувальним вироком суду за вчинений з необережності злочин на виробництві. Закон від 14 січня 1933 р. про боротьбу з торгівлею дітьми під виглядом усиновлення передбачав кримінальну відповідальність як фізичних осіб, так і організацій – юридичних осіб.

Важливе значення мав французький Ордонанс від 5 травня 1945 р. про кримінальне переслідування установ преси, які співпрацювали з окупантами в роки Другої світової війни. Поряд з фізичними особами – власниками установ преси, кримінальній відпо-

відальності могли підлягати будь-яке товариство, асоціація, синдикат як виконавці чи співучасники злочинного діяння. У сфері мовлення (преси і друкованих видань) тоді дуже рідко власниками установ були фізичні, а не юридичні особи. Відповідно Ордонанс у принципі був розрахований на застосування щодо організацій.

У цьому Ордонансі вперше були визначені підстави кримінальної відповідальності юридичної особи: а) діяння вчинене від імені юридичної особи; б) діяння, вчинене на користь юридичної особи; в) діяння, вчинене органами чи керівниками юридичної особи. Передбачалися такі види покарань, які застосовувалися до юридичної особи: припинення діяльності юридичної особи з заборобою її відновлення; конфіскація майна (повна або часткова); опублікування вироку суду [10, с. 50–51].

Ці норми французького законодавства багато у чому були суперечливими. Інколи до відповідальності могли бути притягнуті організації, які не мали статусу юридичної особи; нерідко як покарання до юридичної особи застосовувалося тюремне ув'язнення, хоча йшлося про організацію. [7, с. 72].

Проект КК Франції, розроблений спеціальною комісією у 1934 р., значне місце відводив кримінальній відповідальності юридичних осіб. Згідно з положеннями цього проекту організація притягалася б до відповідальності у випадку вчинення злочину чи проступку органами юридичної особи, від її імені та з використанням наданих засобів. Однак наступні історичні події, пов'язані з початком Другої світової війни, змусили французького законодавця припинити будь-які законопроектні роботи, тому цей проект навіть не пройшов обговорення в законодавчому органі.

У другій половині ХХ ст. французькі юристи черговий раз повертаються до ідеї кримінальної відповідальності юридичних осіб. Ця ідея наштотувалася на ряд суттєвих заперечень, що було зумовлено розвитком у Франції розробленої ще у середині ХІХ ст. теорії фікції, яка заперечувала існування юридичної особи як окремого, самостійного суб'єкта. Однак це не перешкодило у КК Франції 1992 р., який вступив у дію з 1994 р., передбачити можливість притягнення до кримінальної відповідальності будь-яку юридичну особу за винятком держави.

Дещо інакше склалися справи у законодавстві Німеччини. Її КК було розроблено на основі Кримінального уложення Німецької імперії 1871 р. Воно ґрунтувалося на ідеях класичної школи кримінального права з її теорією психологічного розуміння вини, яка унеможливила притягнення до відповідальності корпорацій. Необхідність вирішення цієї проблеми була обумовлена зверненням уваги на наявність адміністра-

тивної відповідальності юридичних осіб у законодавстві Німеччини. Визнається, що питання ставлення у вину – це, головним чином, проблема впливу дій органу корпорації на відповідальність цілісного суб'єкта. Вирішення цього питання має значення не лише для кримінального чи адміністративного, а й для цивільного законодавства. У зв'язку з цим професор К. Шмідт розглядає проблематику ставлення у вину за поведінку органів об'єднань. Передумови кримінальної відповідальності, на його думку, такі: а) вона настає лише за дії законних органів корпорації; б) ці органи діють як представники об'єднання; в) вони діють у межах своєї компетенції; г) відповідальність настає перед третіми особами і обґрунтовується перед учасниками.

У результаті тривалих дискусій у Німеччині було запроваджено квазікримінальну (адміністративно-кримінальну) відповідальність юридичних осіб, що передбачена § 14 КК.

У Республіці Польща однією з перших спроб притягнення юридичної особи не лише до майнової відповідальності передбаченої цивільним законодавством, став закон «Про картелі» від 13 липня 1939 р., який передбачав у своїх приписах можливість притягнення колективного суб'єкта до кримінальної відповідальності [11, с. 145]. Прийнятий 16 квітня 1993 р. закон «Про боротьбу з недобросовісною конкуренцією» передбачив адміністративну відповідальність юридичних осіб за активне хабарництво [12, с. 57]. З прийняттям закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» 28 жовтня 2002 р. було запроваджено кримінальну відповідальність юридичних осіб і колективних суб'єктів, які не мають статусу юридичної особи.

Крім того, кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачена й у багатьох інших державах. Так, наприклад, у 1947 р. в Японії був прийнятий антимонопольний закон, що передбачав кримінальну відповідальність корпорацій. 1976 р. кримінальна відповідальність юридичних осіб була встановлена в Нідерландах, 1982 р. – у Португалії, 1995 р. – у Фінляндії. А в 1988 р. у Китайській Народній Республіці (вперше в нормативній практиці соціалістичних країн) було прийнято ухвалу про боротьбу з корупцією, яка встановлювала кримінальну відповідальність юридичних осіб за вчинення економічних злочинів.

Висновок. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах формувався протягом значного проміжку часу, що дозволило визначити умови настання такої відповідальності і розробити систему спеціальних покарань. Однак, як видається, навіть норми законодавства цих державах щодо кримінальної відповіда-

льності юридичних осіб не дають відповіді на всі запитання. Тому вивчення цього досвіду є корисним і доцільним для вітчизняної правової думки з огляду на можливе запровадження такого виду відповідальності у національне законодавство України.

1. Kasprzyk Adam. Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych: Praca magisterska napisana na seminarium Prawa karnego / Adam Kasprzyk. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2005. – 69 s.

2. Гришук В.К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб / В.К. Гришук, А.М. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 7. – С. 49–58

3. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / под. ред. И.Д. Козочкина. – М.: Ин-т международного права и экономики имени А.С. Грибоедова, 2001. – 576 с.

4. Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц / Б.В. Волженкин // Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ. – СПб., 1998. – 40 с. – (Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе»)

5. Пимонов В.А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В.А. Пимонов. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 336 с.

6. Patkaniowski M. Wina i kara – elementy rzymskie i germańskie w prawie karnym statutów miast włoskich / M. Pftkaniowski. – Krakow, 1939. – 268 s.

7. Крылова Н.Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н.Е. Крылова // Вестник Московского университета. Серия 11. – 1998. – № 3. – М., 1998. – С. 69–80

8. Гришук В.К. До питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб / В.К. Гришук // Актуальні проблеми кримінального і кримінально-процесуального законодавства і практики його застосування: зб. тез допов. учасників Регіонал. круглого столу (21–22 лютого 2003 р.). – Хмельницький: Хмельницький ін-т регіонального управління та права, 2003. – С. 3–7.

9. Filar M. Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych (na tle ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych pod groźbą kary z 28 października 2002 r., w: Przeszłość gospodarcza z perspektywy Polski i Unii Europejskiej: materiały konferencyjne (Mikołajki, 26–28.09.2002 r.) / Red. Andrzej Adamski: TNOiK. – Toruń, 2003. – S. 588–590

10. Крылова Н.Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции / Н.Е. Крылова. – М.: Спарк, 1996. – 124 с.

11. Namysłowska-Gabrysiak Barbara. Odpowiedzialność karna osób prawnych / Barbara Namysłowska-Gabrysiak. – Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2003. – 205 s.

12. Бирюков П.Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П.Н. Бирюков. – М.: Юрлитинформ, 2008. – 136 с.